

Göktürkmen döwleti Oguz atanyň nebereleri, hun taýpalarynyň dowamaty Bumyn han (Kagan) tarapyndan 552-nji ýylda binýat edildi. 745-de garlyklar hem uýgurlar tarapyndan ýykyldy. Iň gowy döwürleri Bilge hanyň döwrüdir, ol 683-nji ýylda dünýä indi. Kakasy Ilteriş Gutlug han, Göktürkmen döwletini täzedan gurdy. Bilge han 33 ýaşynda Göktürkmen döwletiniň beýik hany boldy. Döwlet oguz-türkmen döwleti bolup, ynançlary göktaňry dinidir. Döwlet adyny şol ýerden alypdyr, göktürkmenleriň manysy göge ynanan oguz, türkmen manysyndadyr. Bilge han özüniň oguzdygyny mazar daşyna ýazdyryp gidipdir: «Oguz ili meniň öz ilimdir».

Goňşulary Sasaniler, Rumustan hem Çyn-Maçyndy, gaty uly ýurda häkimdi.

Göktürkmen döwleti bir tarapdan içki gapma-garşylyklar, tagt dawalary, ýene bir tarapdan daşky güýjüň artmagy netijesinde, 630-njy ýylda ilki gündogar Göktürkmen hanlygynyň, soň günbatar Göktürkmen hanlygynyň çökmegi netijesinde dargady.

Bilge hanyň meşhur sözleri bardyr:

«Eý, oguz-türkmen begleri, millet, eşidiň; ýokarda gök çökmese, aşakda ýer dilinmese, türkmen milletiňi, ilini, kanunyňy kim bozup biler!»

Döwletiň güýji özara jebislikde, halkyň iline, milli agramyna üns berip, olary keramatlaşdyrmaga çenli baryp ýetmegindedir. Göktürkmenleriň öz elipbiýi, ösen heýkeltaraşlyk sungaty bolupdyr.

Garahanly türkmenleriň döwleti asly türkmen bolan Bilge Kül Kadyr han tarapyndan 840-njy ýylda Türkmenistanda, Mawerannahrda binýat edildi.

Döwletiň ady Bilge Kül Kadyr hanyň Gara han adyny almagy bilen utgaşdy, hökümdaryň ady Gara han, döwletiniň ady Garahanly boldy. Döwleti türkmenleriň garlyklar, ýagmalar, jykyklar taýpalarynyň birleşigi esaslandyrdy. Döwletiň güýçlenmegine yslam dininiň tekge berendigi hakykatdyr.

Kadyr handan soňra döwletde ogullary Bazar Arslan bilen Ogulçak han höküm etdi.

Bazar hanyň ogly Satuk Bugra kakasy ölensoň, agasy Ogulçak hanyň elinde ulaldy. Ol musulmanlygy kabul etmek bilen, yslamyň Türkmenistana ýaýramagyny çaltlaşdyrdy.

Satuk Bugra han 996-njy ýylda aradan çykansoň, ýerine ogly Baýdaş Arslan han geçdi, dagynyk ýagdaýa düşen Garahanly döwletini birleşdirdi. 1006-njy ýylda Garahanly döwleti şol mahal dargap barýan Samanly döwletiniň ähli mirasyna eýe bolmak üçin garyndaşlary bolan Gaznaly döwletine hüjüm etdi. Emma olar Gaznaly Soltan Mahmydyň ýygynynyň önünde durup bilmedi. 1042-nji ýylda Garahanly döwleti ikä bölündi.

Garahanly döwleti yslam dinini kabul eden ilkinji türkmen döwleti bolmak bilen tapawutlanýar.

Oguz döwletiniň hanlyklara bölünip, dowam eden görnüşidir. Arap hem Çyn-Maçyn taryhy çeşmelerinde bu döwletiň adynyň yzynda «ýabgu», «ýabgy» sözleri duşýar, ol «beýik» diýen türkmen sözünden bolup, döwletiň uly hanlyk derejesini görkezýän alamat hökmünde häsiýetlendirilýär. Ilki bu Oguz-türkmen ýabgy döwletini emele getiren oguzlar Göktürkmenler döwletiniň hökmürowanlygynda Barlyk derýasynyň kenarynda Dokuz Oguz hanlygyny döretdiler.

Aslynda Oguz-türkmen döwletiniň adyny taryhda goýan wakanyň in ähmiýetlileriniň biri oguz türkmenleriniň X asyryň başynda Mawerannahrdaky durmuşydyr. Atalaryndan galan uly ýurtlardan olara sanlyja şäher ýetýär, döwletleri Oguz döwleti adyny alýar, bu hökümdarlygyň düýbi Oguz hanyň dessuryndan gelen döwletdir. Oguz hanyň döwletiniň dargamagy bilen, dogrusy, hanlyklara bölünip, uly hanlyk derejesine çenli gelmegi, onuň giň ülkelerini birneme daraldýar. Oguzlar bir tarapdan Horasandan, beýleki tarapdan bolsa Çyn-Maçyn serhetlerinden, Atail derýasynyň kenarlaryndan çekilip, Seýhun bilen Jeýhunynyň arasyna, Mawerannahra çenli gysylýarlar.

Olaryň esasy şäherleri Ýaňykent, Garajyk, Saýram, Jent bolup galýar.

X asyryň ortalarynda bu döwletiň içinde gapma-garşylyklar ýüze çykyp ugraýar. Bir tarapdan yslam dininiň çalt ýaýramagy musulmanlygy kabul edýän oguzlary Oguz-türkmen döwletinden daşlaşdyryp başlaýar. Şol bir wagtda Demir-Ýaýly lakamly Dukak

serkerdäniň Oguz döwletiniň hökümdary bilen düşünişmezligi, soň ogly Seljugyň bu döwletden çekilip, musulmanlygy kabul etmegine getirýär.

Bu döwletiň esasy aýratynlygy oguzlaryň döp-dessuryny dowam etmek üçin jan edenligindedir, emma gün-günden güýçlenýän yslam döwletleriniň önünde durup bilmeyär. Bu döwletiň ýene bir ähmiýetli tarapy bolsa, Seljuk beg ýaly güýçli hem pähimli türkmen serkerdesini ýetişdirip bilmegidir.

Oguz han Türkmeniň döwlet dessurynyň ruhunda, iki ýarym müň ýyldan soň ýüze çykyp, dowam eden döwletdir.

Beýik Hun döwletiniň güýçli hökümdarlaryndan biri Mete handyr. Onuň ady Çyn-Maçynça Mao-tun diýlipdir. Oguzlardan gelen taýpalardandyr. Hatda Mete hana gadymy atasynyň ady dakylp, oňa Oguz han hem diýlipdir. Hökümdarlygy döwründe Oguz hanyň häsiýetine gaty ýakynlygy bilen tanalan, edil şonuň ekiz taýy diýdiren han

bolupdyr. Her kimiň önünden «Mete han Oguz hanmy?» diýen sowalyň çykmagy şonuň üçindir. Düýp-teýkary bilen ýok edilmek howpuny duýan wagty, ol Oguz atasynyň agzybirlik, bütewilik wesýetlerine eýerip, oguz, ähli türkmen taýpalarynyň, tireleriň bütewi bolmagynyň gerekdigini syzan hökümdardyr.

Kakasy Duman Beýgidir, Çyn-Maçynça Teoman diýipdirler, b.e.öň 380-nji ýylda döwletiniň bir serhedini Çyn-Maçyna çenli giňeltdi. Ogly Mete han ondan soň döwletiň başyna geçdi.

Mete han şuwlap ses çykarýan oklary ýasadýar, ýörite ýaý hem ok ussahanalaryny döredýär. Beýik Hun hökümdary 26 döwleti häkimiýetiniň astynda ýygnaý, olary 84 welaýata böldi.

Bir tarapy Hazardan tä Hindi ummanyna çenli, ýene bir tarapy Gimalaý daglaryndan Sibire çenli uzalan 18 million inedördül kilometr meýdana häkim boldy. Mete handan soň onuň ogly Gök han tagta geçdi.

Beýik Hun hökümdary Metäniň Çyn-Maçyn hökümdary Hiao-Wene ýazan namalaryndan hytaý çeşmelerinde saklanyp galanlary bar.

Metäniň Çyn-Maçyn hökümdaryna ýazan şu namasynda ylalaşyk, parahatlyk, abadan durmuş hakdaky pikirleri gaty täsirlidir. Şol namada şeýle diýilýär:

«Taňry tarapyndan tagta çykarylan Beýik Hun Çyn-Maçyn hökümdaryna dogaýy salam diýýär, oňa saglyk arzuw edýär. Hökümdar aly jenaplaryndan geçen günlerde aramyzda parahatlyk hem ýakynlyk gatnaşyklarynyň esasynda degişli nama alnypdy. Bu ahwal her iki tarapyň arzuwyna laýykdy hem namalar manysyna görä ýerine ýetirilipdi.

Soňky döwürlerde siziň serhetdäki gullukçylaryňyzyň günbatar Toki şazadamyzy äsgermezligi netijesinde, Toki şazada meniň rugsadymy alman, Hu-Heu Nançžu hem beýlekileriň täsirine düşüp, Çyn-Maçyn gullukçylary bilen çaknyşmaga başlapdyr, şeýlelikde iki hökümdaryň arasynda gol çekilen ylalaşyklaryň garşysyna hereket edipdir, aramyzdaky doganlyk gatnaşyklaryna zyýan ýetiripdir, Han neberesini goňşy döwlete garşy duşman ýagdaýyna düşüripdir. Çyn-Maçyn hökümdarynyň gaharynyň gelendigini görkezýän iki namasy alyndy. Jogap namasyny getiren ilçimiz heniz yzyna dönen däldir. Barybir Çyn-Maçyn ilçisi-de yzyna dolanan däldir. Bu ýagdaý, iki goňşy döwletiň arasyndaky arzuw edilmedik ahwallara sebäp boldy.

Göktürkmenleriň döwleti Bilge hanyň dolandyran ýyllarynda.

VII asyryň başlarynda häkimýet ugrundaky göreşleriň netijesinde Göktürkmenleriň döwleti bütinleý gowşaýar we ol 604-nji ýylda Gündogar Göktürkmen hem-de Günbatar Göktürkmen döwletlerine bölünýär. 630-njy ýylda bolsa Göktürkmenleriň Gündogar bölegi Hytaýda häkimiýet başyna gelen Tan nesilşalygynyň (618-907 ýý.) ýapjasyna öwrülýär. Hytaýyň golastyna düşen göktürkmenler garaşsyz döwletini dikeltmek üçin birnäçe gezek synanşyk edipdirler. Emma, olaryň hemmesi diýen ýaly şowsuz tamamlanypdyr.

VII asyryň 80-nji ýyllarynda uzaga çeken göreşlerden soň göktürkmenler öz garaşsyzlygyny dikeltmegi başaýarlar. VIII asyryň başlarynda bolsa bu ýurt ýene-de kuwwatly döwlete öwrülýär. Göktürkmenleriň döwleti Bilge hanyň (616-634 ýý.) döwründe has hem gülläp ösüpdir.

Ruhnamada: Göktürkmenleriň döwletiniň “İň gowy döwürleri Bilge hanyň döwrüdir, ol 683-nji ýylda dünýä indi. Kakasy İteriş Gutlug han, Göktürkmen döwletini tazedan gurdy. Bilge han 33 ýaşynda Göktürkmen döwletiniň beýik hany boldy. Döwlet oguz-türkmen döwleti bolup, ynançlary Göktürkmen dinidir. Döwlet adyny şol ýerden alypdyr, göktürkmenleriň manysy göge ynanan oguz, türkmen manysyndadyr. Bilge han özüniň oguzdygyny mazar daşyna ýazdyryp gidipdir: “Oguz ili meniň öz ilimdir”. Goňşulary Sasaniler, Rumystan hem Çyn-Maçyndy, gaty uly ýurda häkimdi”¹ diýip ýazýar.

630-680-nji ýyllarda göktürkmenler Hytaý döwletiniň ýapjasy bolup, kyn günleri başdan geçiripdirler. Şonuň üçin hem 679-njy ýylda Göktürkmenler Hytaý agalygyna garşy uly gozgalaň turuzýarlar. Bu gozgalaňa belli göktürkmen hanlary we begleri baştutanlyk edipdirler. Emma Hytaý goşunlary 681-nji ýylda gozgalaňçylary derbi-dagyn edipdirler. Gozgalaňyň ýolbaşçylary bolsa Hytaýa äkidilip öldürilipdir. Ýöne munuň bilen gozgalaň ýatmandyr. Wepat bolan serkerdeleriň ornuna tazelari döräpdir. Gozgalaňyň sebäpleri barada Hytaý çeşmelerinde hiç zat aýdylmaýar. Ýöne göktürkmenleriň öz taryhy bu gozgalaňyň sebäbini düşündiripdir. Bu barada meşhur göktürkmen serkerdesi Költegiň (hytaýça Kýue-dele) mazar daşynda - şeýle setirler getirilýär: “Tabgaç budunyňa (Hytaý halkyna) beglik ugry ogluň gul boldy, silik (arassa) gyz ogluň gün (gyrnak) boldy” ýa-da “Ellig ýyl işik - güýjük bermiş” - diýip, göktürkmenleriň Hytaý imperatorlary üçin 50 ýyllap (630-680 ý.ý.) iş-güýç sarp edendikleri beýan edilipdir. Diýmek, gozgalaňyň baş sebäbi keseki agalygyndan dynmak bolupdyr.

682-nji ýylda Göktürkmenleriň han neslinden bolan Gutlug han (Hytaý çeşmelerinde Gudulu) ähli gozgalaňçylary bir ýere jemläp aýgtyly hereketlere girişýär. Hytaý goşunlaryna garşy uruşlarda yzly-yzyna ýeňiş gazanyp, Göktürkmenleriň döwletini dikeldýär. Gutlug han şindi Mugan han (553-572 ý.ý.) döwründe Göktürkmenleriň döwletiniň düzümine giren ähli ýerleri gaýtadan birikdirmäge çalyşypdyr. Şonuň üçin hem Gutlug han göktürkmenleriň taryhynda İteriş han, (yagny ili bir ýere ýygnaýan, jemleýän - diýen manyda) ady bilen bellidir. Gysga döwrüň içinde Gutlug han berk döwlet düzgünini girizipdir. Gutlug

han inilerinden Möçüre (hytaý çeşmelerinde Moçžo) “şat” unwanyny berip, ony döwletiň Gündogar ganatynyň, häkimi, Düzel bege (hytaý çeşmelerinde Dusifu) bolsa “ýabgu” derejesini berip, ony Günbatar ganata häkim edip belläpdir. Hytaý bilimini alan adamlary, hususanda göktürkmenleriň taryhynda uly işleri bitiren wezir Toňýukugy öz ýanyna çekipdir. Gutlug hanyň Toňýukugy öz tarapyna çekmeginiň sebäbi, ol garşydaş tarapyň gowşak we artykmaç taraplaryny gowy bilipdir. Toňýukuga Gutlug han “Boýla бага тархан” (Döwlet maslahatçysy) wezipesini beripdir.¹

682-683-nji ýyllaryň uruş hereketlerinde Gutlug han bütin Beýik Hytaý diwarlarynyň ugrundaky berkitmeleri derbi-dagyn edipdir. Şeýleleikde Gutlug Ilteriş hana ýykylan Göktürkmen döwletini dikeltmek we kuwwatly döwleti döretmek başardypdyr. Ol 693-nji ýylda aradan çykypdyr. Hanlyga Gutlugyň inisi Moçür göterilipdir. Dyzmaçlygy we ýowuzlygy üçin ony Gapagan han diýip atlandyrypdyrlar. Gapagan hanyň (693-716 ýý.) döwründe-de Göktürkmen döwleti ulalypdyr. Ýöne Gapagan han aňyrdan gelýän köp däpleri bozupdyr. Öňler häkimiyet döp boýunça agasyndan - inisine, ondanam ýene-de agasynyň ogluna geçýär eken. Gapagan han hem hanlygy öz agasy Gutlugdan miras alypdyr. Gelejekde hanlyk Gapagandan Gutlugyň ogly Mogilýan hana (geljekki Bilge hana) geçmelidi. Emma, Gapagan han “Kiçi han” unwanyny (titul) döredip, ony öz ogluna wesýet edipdir. Tagtyň hakyky mirasdary Mogilýany bolsa, tarduşlaryň häkimi (şat) edip ugradypdyr.

Parasatly Toňýukuk Gapagan hanyň döwründe-de baş weziriň wezipesini saklap galypdyr. Ol öz gyzyny tagtyň hakyky mirasdary Mogilýana gelin edip beripdir.

703-nji ýyla çenli Gapagan han döwleti berkidipdir. Hytaý bilen parahatçylykly şertnama baglaşypdyr. Ýöne bu şertnamadan Hytaý patyşasy peýdalanmagy başarypdyr. Diplomatiýanyň ýardamy bilen göktürkmenleriň ýapjalaryny öz tarapyna çekipdir. Netijede göktürkmenler bilen garyndaş uýgurlar, türgeşler, gyrgyzlar döwletden bölünip Hytaýyň raýatlaryna öwrülipdirler. Hytaýyň bu hereketleri Gapagan hany gazaplandyrypdyr we 706-njy ýylda goşunlaryny Hytaýyň demirgazygyna sürüpdir. Huanhe derýasynyň boýundaky Minşa şäheriniň ýanynda bolan söweşde göktürkmenler uly ýeňiş gazanypdyrlar. Söweşde Gutlug hanyň ogullary Mogilýan şat bilen Költegin aýratyn tapawutlanypdyrlar.

708-nji ýylda Hytaýa garşy uruş hereketleri gaýtadan başlapdyr. Ýöne Hytaý hem dek ýatmandyr. Göktürkmenleriň garşysyna olaryň raýatlaryna küşgürripdirler şol sebäpden hem Gapagan han özüniň "kakabaş" raýatlaryny toba getirmegi ýüregine düwýär. 709-njy ýylda Gapagan han inisi Mogilýan şady Ýeniseý derýasynyň ýokary akymynda ýaşaýan halklary boýun egdirmäge ýollapdyr we ol ýerler Göktürkmenleriň döwletine gaýtadan goşulypdyr. Şol döwürler Mogilýan şat Tuwanyň ýerlarni hem boýun egdiripdir. Ýöne Gyrgyzlary boýun egdirmek ýaş serkerdä (onuň bary-ýogy 26 ýaşy bardy) başartmandyr. Şonuň üçin hem parasatly Toňýukuk Gapagan hana gyrgyzlara garşy ýöriş geçirmegi maslahat berýär. Gyrgyzlary boýun egdirmek kyn mesele bolupdyr. Çünki gyrgyzlaryň ýurduna aralaşmak üçin geçmesi kyn, üsti garly Saýan gerşinden geçmelidi. 709-njy ýylyň ýazynda göktürkmenleriň goşunlary Saýan gerşinden geçipdirler we Gapagan hanyň, Mogilýan şadyň, Költeginin serkerdeligindäki goşunlar Gyrgyzlary boýun

egdiripdirler we olaryň ýerleri ýene-de döwletiň düzümine goşulypdyr. Gyrgyzlara garşy uruş ýyldyrym çaltlygynda bolup geçipdir. Sebäbi, islendik pursat olara türgeşleriň we Hytaýlylaryň kömegi gelmegi mümkindi. Gyrgyzlara garşy uruşy, soňra Mogilýan şadyň (Bilge hanyň) ogly Ýolly Tegin şeýle beýan edipdir: “Biz olaryň hany bilen Sunga jülgesinde söweşdik Költegin baýyrykularyň Ak atyna atlanyp, hüjüme geçdi. Bir kişini peýkam bilen serreltdi, iki kişini naýza bilen öldürdi... Şol hüjümde ol atynyň aýagyny döwdürdi. Gyrgyz hanyny öldürdik, ýurdunam aldyk”. Bu söweş barada Tonýukugam öz mazar daşynda şeýle setirler galdyrypdyr: “Olaryň hanyny öldürdik. Gyrgyz halky hanymyza ýapja boldy we oňa boýun egdi”.

Bu wakadan soň Gapagan han türgeşleri boýun egdirmegini ýüregine düwýär. Ýöne edil şol wagytlar hanyň aýaly ýogalypdyr. Ol aýalyny jaýlamak üçin Ordada galypdyr. 20-müň atlyny ogly Iner hanyň we inisi Mogilýan şadyň ygtyýaryna berip, türgeşleriň üstüne iberipdir, serkerdelere maslahatçy edibem Toňýukugy belläpdir. 710-njy ýylda Iner han bilen Mogilýan şat Toňýukugyň maslahat bermegi bilen türgeşleriň üstüne okgunly çözümleri geçiripdirler we Bolçy-oguz derýasynyň boýunda bolan söweşde olaryň goşunyny derbi-dagyn edipdir. Turgeş hany Soge ýesir düşüpdir. 710-njy ýylyň uruş hereketleriniň netijesi boýunça göktürkmenleriň goşunlary tä Buzgala çenli ýerleri eýelemegi başarypdyr.

Şol döwürler Hytaý hem şowsuzlyk üstüne şowsuzlyga uçrapdyr. 712-nji ýylda 120-müňlük Hytaý goşuny göktürkmenleriň ýapjasy bolan tatar hanýndan uly ýeňlişe sezewar bolupdyr. Bu pursatdan Gapagan han peýdalanypdyr we Hytaý imperatoryndan parahatçylyk we garyndaşlyk şertnamasynyň baglaşylmagyny talap edipdir. Hytaý hökümeti boýun synmaga mejbur bolupdyr we 714-nji ýylda Gapagan hana patyşa gyzlarynyň biri gelin edilip berlipdir.

Gapagan han tebigaty boýunça gaýduwsyz we gazaply han bolupdyr. Ýöne muňa garamazdan ol ýaramaz syýasatçy bolupdyr. Göktürkmenleriň döwletiniň ýerlerini giňelden-de bolsa ol özüniň raýatlaryny we ýapjalaryny rehimsiz ezipdir. Şonuň üçin hem döwletiň düzümindäki köp halklar Gapagan hana garşy gozgalaň turuzyp başlapdyrlar. Çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, Gapagan han garradygyça gazaplanypdyr we ýowuz hereketlere ýüz urupdyr. Ýapjalar yzly-yzyna döwletden bölünip hytaý raýatyna geçipdirler. Gapagan han bolsa olary rehimsizlik bilen gypypdyr.

716-njy ýylda Gapagan han gozgalaň turuzan baýyrku halkynyň üstüne goşun çekipdir we olary derbi-dagyn edipdir. Bu ýorişden soň, Gapagan han ýanyna “börülerini” (janpenalaryny) alman ýeke özi yzyna gaýdypdyr. Uly tokaýyň gyrasyndan geçýän ýol bilen bir özi gelýän Gapagan hanyň önünden derbi-dagyn edilen baýyrykularyň topary duýdansyz çykypdyr we deň bolmadyk söweşde Gapagan han öldürilipdir. Emele gelen ýagdaýa iki dogan Mogilýan şat we Költegin gowy düşünişipdirler. Ençeme uruşlaryň ýeňijisi Költegin Gapagan hanyň hanlyga hukugy bolmadyk ogluny – “Kiçi hany” öldüripdir. Netijede tagtyň kanuny mirasdary Gutlug Ilteriş hanyň uly ogly Mogilýan şat “Bilge han” tagt ady bilen hanlyga göterilipdir.

Taryhy çeşmeleriň şaýatlyk etmegine görä Bilge han (“Parasatly han” manysynda) “göwni açyk, dostluga sarpa goýýan” adam bolupdyr. Bilge han häkimýeti öz eline

alan soň, Gapagan hanyň döwründäki ähli döwlet işgärleriniň Toňýukukdan başgasyny ýok edipdir. Toňýukuk Bilge hanyň gaýynatasy bolupdyr, şeýle hem ol örän pähim-paýhasly we tejribeli döwlet işgäridi. Üstesine-de Toňýukuk Bilge hanyň kakasynyň hem maslahatçysy bolupdy. Şu zatlary nazarda tutup, Bilge han Toňýukugy özüne baş maslahatçy (boýla бага tarhan) edip alypdyr.

Bilge hanyň önünde duran baş wezipe Gapagan han döwründe bulaşan döwletiň içerisini düzgüne salmalydy, döwletden bölünip aýrylan raýatlary we ýapjalary yzyna getirmelidi. Bu bolsa, Hytaý bilen uruşlara getirjekdi. Bilge han goşunlaryny Beýik Hytaý diwarlaryna tarap sürmegi ýüregine düwýär. Muny aňan parasatly Toňýukuk “Beýtmeli däl. Hytaý patyşasy söweşeň, halky asuda, ýyl hasylly, bu amatly pursat däl. Üstesine-de biz goşunymyzy täzelikde jemledik, ony entäk gozgamaly däl” diýip maslahat berýär. Şeýle hem Gapagan hanyň zabun syýasatyndan ejir çekip, dürli taraplara giden raýatlar, Hytaýyň tarapyna geçen käbir ýapjalar ýuwaş-ýuwaşdan yzlaryna dolanyp başlapdylar.

Şundan soň Bilge han Hytaýa ilçi iberip, şertnama baglaşmagy teklipe edýär. Emma, patyşa şertnama baglaşmaga derek göktürkmenleriň üstüne 300 müňlik uly goşun iberýär. Hytaýyň tarapynda göktürkmenleriň şindi Gutlug han döwriň ýapjalary bolan basmallar, kidanlar we başgalar hem goşulypdyr. Bilge han howsala düşüpdir, emma Toňýukuk oňa maslahat beripdir: “Basmalaryň we kidanlaryň arasy biri-birinden örän uzakda we olaryň birigip biljegi gümana. Üstesine-de olaryň hanlary agzala. Basmallar ýeňilkele we oljanyň ýesiri. Şonuň üçin hem birinji olaryň önünden çykmalý”.

Basmallar hakykatdan hem göktürkmenleriň üstüne birinji bolup gelipdirler ýöne kidanlaryň şindi gelmändiklerini aňyp yza çekilipdirler. Bilge han söweşe hyýallanypdyr. Parasatly Toňýukuk: “Uzakdan gelen goşun ölenini-galanyny bilmän uruşýandyr. Olaryň hüjümine döz gelip bolmaz. Gowusy ýuwaş-ýuwaşdan olaryň yzyna düşeli, soňam derbi-dagyn etmek gerek” - diýip maslahat beripdir.

Şeýlelikde Bilge han Başbalygyň töwereginde basmallary derbi-dagyn edipdir. Soňra hanyň goşunlary Başbalykda ýerleşýän Hytaý goşunlarynyň daşyny gabapdyr. Parasatly Toňýukuk: “Eger-de Hytaý serkerdesi Gin-şu şäherde galsa, ol hökman biz bilen ýaraşyk baglaşar, eger-de ol hytaý goşunlaryny şäherden çykaryp, bize tarap sürse biz hökman ýeňeris”-diýip aýdypdyr.

Gin-şu goşunlaryny şäherden çykaryp, Bilge hanyň goşunlarynyň üstüne sürüpdir. Emma, aýylganç aňzakly sowuk hytaýly esgerlere ýalaňaç elleri bilen ýaý çekmäge mümkinçilik bermändir. Şeýleleikde hytaý goşunlary uly ýeňlişe sezewar edilipdir. Bilge hanyň alyp baran üstünlikli söweş hereketleriniň netijesinde Göktürkmenleriň döwleti ýene-de öňki araçäklerinde dikeldilipdir. 721-nji ýylda Hytaý köşk adamlary patyşadan Bilge hana çakylyk ibermegi maslahat beripdirler. Sebäbi, Bilge han öz adamlary bilen hytaý köşgüne gelende, olary tussag edip boljakdy. Bilge han çakylygy alypdyr, ýöne özi Hytaýa gitmändir-de ýerine köşk adamlaryndan birini iberipdir.

Han ilçisi Melýuçžo Bilge hanyň adyndan hoşniýetli gatnaşyklary we garyndaşlygy teklipe edipdir. Hytaý imperatory Sýuan Szun (712-755 ýý.) hem Bilge han bilen şertnama baglaşmak isläpdir. Emma onuň maslahatçylary Sýuan Szuny

göktürkmenleriň garşysyna küşgürmäge jan edipdirler. Bu barada “Tan nesil şalygynyň taryhy” eseri şeýle maglumat berýär: “Göktürkmenler hoşniýetli gatnaşyklary tekliپ etseler-de, olaryň wepadarlygyna ynanmak kyn. Olaryň hany raýatlary bilen gowy gatnaşykda, özem ynsansöýüji, onuň gullukçylaryndan Költegin hakyky serkerde, Toňýukuk bolsa, edermen we garradygyça paýhaslanýar. Agzalýan garşydaşlarymyzyň üçüsem häzir agzybir”.¹

725-nji ýylda Sýuan Szun göktürkmenleriňkä ilçі iberipdir we ol Bilge handan hytaý imperatorynyň goragçylar toparyna bir göktürkmen beginiň iberilmegini sorapdyr. Hytaýly ilçini Bilge han aköýde öz Hatyny (Göktürkmenlerde hanyň aýalyna “Hatyn” diýip atlandyrylypdyr), Költegin we Toňýukuk bilen bilelikde kabul edipdir.

Kabul edilişikde Bilge han Hytaý ilçisine: “Tibet itden emele gelen bolsa-da Tan nesli olar bilen nika garyndaşlygyny açýar. Hi bilen kidan halklary meniň gullarym we raýatlarym bolsalar-da olar siziň patyşa gyzlaryňyza öýlenýärler. Diňe göktürkmenleriň han nesli näçe gezek gyz berilmegini sorasa-da, siz tarapdanrazylyk alyp bilmedik. Munuň sebäbi näme?” diýip sorapdyr. Hytaý ilçisi bolsa: “Han, sen Taňrynyň oglunyň (Hytaý patyşasynyň diýdigi) ogly ahyry, heý oglam öz atasy bilen nika gatnaşygyny açyp bilermi?” diýip jogap beripdir.

“Ýalan - diýip Bilge han gaharlanypdyr. Yaňky iki ýapjama-da hytaý patyşasy “Meniň ogullarym” diýip ýüzlenýär, özlerem hytaý patyşa gyzlaryna öýlendiler. Näme üçin bize patyşa gyzlaryna öýlenmek bolmaýar” diýip, Bilge han ilçini gyssapdyr. Şundan soň ilçі Bilge hanyň talaplaryny öz hökümdaryna ýetirmegi wada edip, yzyna dolanypdyr. İlçі bilen birlikde Çanana Bilge hanyň ýakyn adamlaryndan Meýluçžo ugradylypdyr. Bilge hanyň wekilini Sýuan Szun gowy garşylapdyr, oňa uly hezzet-hormat edip, köp sowgatlary beripdir, ýöne parahatçylyga we garyndaşlygarazylyk bermändir.

Parahatçylykly şertnama baglaşylmasa-da Bilge han Hytaý bilen gowy gatnaşyklary saklapdyr. Ýogsam Tibetiň hany Bilge hana hat ýollap, Hytaýa çozmagy teklibem edipdir, emma Bilge han ol teklibi kabul etmändir. Tibet hanynyň hatyny bolsa, Sýuan Szuna iberipdir. Sýuan Szun Bilge hanyň bu hereketine minnetdarlyk bildiripdir we onuň ilçisi Meýluçžony hezzetläpdir. Sýuan Szun serhetýaka serkerdelere we häkimlere serhetde bazarlary açmaga rugsat beripdir. Şunuň netijesinde Göktürkmenler bilen Hytaýyň arasynda gyzgalaňly söwda başlapdyr. Bu bolsa, iki goňşy halkyň arasynda ysnyşykly gatnaşyklaryň emele gelmegine, halklaryň durmuş ýagdaýynyň gowulaşmagyna oňyn täsir edipdir. Ýöne hytaýly köşk adamlary patyşa Sýuan Szuna gep bermekligi bes etmändirler we ony göktürkmenlere garşy hereketlere iteklemäge jan edipdir. Bilge hanyň ýöreden ilhalar içeri we dostlukly daşary syýasatynyň netijesinde birnäçe ýylyň dowamynda Göktürkmenleriň döwletinde asudalyk we abadançylyk höküm sürüpdir. Daşary syýasatda bolsa ol Hytaý bilen deňhukukly gatnaşyklary alyp barmaga çalşypdyr.

731-nji ýylda Bilge hanyň inisi şöhratly serkerde (Göktürkmenleriň döwründe serkerde “Ýagyçy” diýlip atlandyrylypdyr) Költegin aradan çykypdyr. Hytaý patyşasy Költegininiň ýasyna uly wekilçilikli topary, gynanç hatyny iberipdir. Ýasa gelen hytaýlylaryň ýanynda ýörite ussalar bolup, olar Költegininiň hatyrasyna ajaýyp

ýadygärlik gurupdyrlar. Ýadygärligiň arkaýüzüne Költegininiň ömri we eden işleri barada hytaý dilinde ýazgylar edilipdir, onuň diwarlarynda bolsa, meşhur serkerdäniň ýeňiş gazanan söweşlerinden epizodlaryň suraty çekilipdir.

Költegininiň aradan çykmagy Bilge hany kyn güne salypdyr. Sebäbi, indi parasatly Toňýukugam, edermen Költeginem ýokdy. Haçan-da Költegininiň ýadygärligi gurulyp gutaranda “Bilge han bu ýadygärligi görüp, çuň gussa batdy” diýip “Tan nesil şalygynyň taryhy” eserinde aýdylýar.

Bu wakalardan soň, Bilge han Çanana ilçi iberipdir we Sýuan Szundan garyndaşlyk açylmagyny iň soňky gezek talap edipdir. Hytaý patyşasy ahyrsoňy öz gyzlarynyň birini Bilge hana bermäge razylyk beripdir we ondan toý sähediniň anyklanmagyny sorapdyr. Emma Hytaý köşk adamlaryna satylan, Bilge hanyň köşk işgäri Meýluçžo 734-nji ýylda hany zäherläpdir. Ölüp barýan Bilge han dönük Meýluçžony (bu dönügiň ady hytaý çeşmelerinde şeýle getirilýär. Dönükligi üçin oguz-orhon ýazgylarynda onuň hakyky oguz ady görkezilmeýär) jezalandyryp öldüripdir.

Hytaý köşk adamlaram, Sýuan Szunam Bilge hanyň ölendigini eşidip, ýeňillik bilen dem alypdyrlar, sebäbi uly giňişliklerde Hytaýyň Bilge handan başga bäsdeşi bolmandyr. Bilge hanyň ýasyna Sýuan Szun ýörite wekilleri iberipdir we gynanç bildiren bolupdyr. Ýogsam, Bilge hanyň ölümünü gurnan Hytaý tarapydy.

Hytaýly ussalar Sýuan Szunyň buýrugy boýunça Orhon derýasynyn boýunda Költegininiň yadygärliginiň golaýynda, Költegininiňkä görä kiçiräk ýadygärlik gurupdyrlar, ýadygärligiň arka ýüzünde bolsa hytaý dilinde Bilge hanyň ömri we eden işleri barada ýazgy edilipdir. Költegininiň we Bilge hanyň ýadygärlikleri 1889-njy ýylda rus alymy N.M. Yadrinsew tarapyndan ýüze çykaryldy. Bilge han ölerden soň, onuň ogly Ýolly tegin (hytaý çeşmelerinde Ižan han) köşk adamlarynyň biragyzdan goldamagynda tagta çykypdyr.

Ýolly han (734-739 ýý.) ýazyjy we taryhçy bolupdyr. Ol Költegininiň we Bilge hanyň mazarynda dikeldilen daşyň ýüzünde oguz-türkmen dilinde uly ýazgylary galdyryp giden beýik şahsyýet bolupdyr. Ýolly hanyň öz kakasy Bilge hanyň başujynda, onuň eden işleri barada ýazan uly ýazgylarynyň arasynda şeýle setirler aýratyn ünsi özüne çekýär. Bilge han aýdypdyr: “Ölöp barýan halka jan berdim, ýalaňaç halky geýindirdim, garyp halky baýatdym, az sanly halky köpeltdim”. Bilge han köpmüňýyllyk taryhymyzda hakykatdan hem şeýle işleri amal eden gerçek bolupdyr.

Peýdalanylan edebiýatlar:

I. Türkmenistan SSR-niň taryhy I tom. Aşgabat 1959ý.

II. Türkmenistanyň taryhy I kitap Aşgabat 1994ý

